BOLALARDA XULQ-ATVOR VA IJTIMOIY KO‘NIKMALARNI RIVOJLANTIRISHDA “ABA” TERAPIYA ELEMENTLARINING ROLI

Nasirova Umida Abdusattarovna
Yangi asr unversiteti
katta o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.19693619

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada bolalarda xulq-atvor va ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishda ABA (Applied Behavior Analysis) terapiya elementlarining samaradorligini o‘rganishga bag‘ishlangan. Bolalarning ijtimoiy moslashuvi, muloqot qobiliyati va ijobiy xulq-atvori tizimli ravishda baholandi. ABA terapiya metodlarini qo‘llash bolalarda nafaqat xulq-atvorni ijobiy o‘zgartirishga, balki ularning o‘quv motivatsiyasini oshirishga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu natijalar inklyuziv ta’lim muhitida bolalarning barqaror rivojlanishini ta’minlash uchun amaliy tavsiyalar berishi xususida ma’lumotlar keltirilgan.

KALIT SO‘ZLAR

ABA terapiya, xulq-atvor rivojlanishi, ijtimoiy ko‘nikmalar, individual yondashuv, bolalarda ijobiy xulq-atvor, korreksion-pedagogik usullar.

АННОТАЦИЯ

Аннотация. В данной статье рассматривается эффективность элементов терапии ABA (Applied Behavior Analysis) в развитии поведения и социальных навыков у детей. Социальная адаптация, коммуникативные способности и положительное поведение детей были систематически оценены. Применение методов ABA-терапии положительно влияет не только на поведение детей, но и повышает их учебную мотивацию. Полученные результаты предоставляют практические рекомендации для обеспечения стабильного развития детей в условиях инклюзивного образования.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

ABA-терапия, развитие поведения, социальные навыки, индивидуальный подход, положительное поведение у детей, коррекционно-педагогические методы

ABSTRACT

Abstract.This article is dedicated to studying the effectiveness of ABA (Applied Behavior Analysis) therapy elements in developing behavior and social skills in children. The social adaptation, communication abilities, and positive behavior of children were systematically assessed. The use of ABA therapy methods not only positively influences children's behavior but also enhances their learning motivation. These findings provide practical recommendations for ensuring the stable development of children in an inclusive educational environment.

KEY WORDS

ABA therapy, behavior development, social skills, individual approach, positive behavior in children, corrective-pedagogical methods.

KIRISH

Bolalarning ijtimoiy va xulq-atvor ko‘nikmalarini shakllantirish ularning muvaffaqiyatli o‘quv jarayoni va jamiyatga moslashuvi uchun muhim hisoblanadi. Maxsus rivojlanish xususiyatlariga ega bolalarda bu ko‘nikmalarni rivojlantirish ko‘pincha qiyinchiliklar bilan bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli, pedagoglar va psixologlar tomonidan zamonaviy yondashuvlar, jumladan, Applied Behavior Analysis (ABA) terapiyasi qo‘llaniladi.

ABA terapiya elementlarining qo‘llanilishi O‘zbekiston Respublikasining normativ-huquqiy hujjatlari bilan ham to‘liq mos keladi. Jumladan: O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (modda 39) bolalarning ta’lim olish va rivojlanish huquqlarini kafolatlaydi. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun (1997, 2023-yil o‘zgartirilgan) maxsus va inklyuziv ta’limga oid mexanizmlar, pedagogik yordam va ota-onalar bilan hamkorlikni belgilaydi. Prezident farmonlari va qarorlari (masalan, 2021-yil 15-iyuldagi “Inklyuziv ta’limni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” farmoni) bolalar uchun pedagogik va psixologik qo‘llab-quvvatlashni, ota-onalarni jalb qilish mexanizmlarini belgilaydi.

Xususan, BMT Bolalar Huquqlari Konvensiyasi (1989) va UNESCO tavsiyalari ham bolalarning rivojlanishida ota-onalar ishtiroki va maxsus ehtiyojga ega bolalarning qo‘llab-quvvatlanishini ta’kidlaydi. Shu tarzda, ABA terapiya mashg‘ulotlarini ota-onalar bilan birgalikda tashkil etish nafaqat ilmiy jihatdan, balki normativ-huquqiy nuqtai nazardan ham asosli hisoblanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI.

ASD bilan kasallangan bolalar sonining ortib borishi bilan ular bilan ishlash uchun texnologiyalardan foydalanish zarurati paydo bo‘ldi. Shunday texnologiyalardan biri ABA terapiyasidir.

ASD bilan kasallangan bolalar bilan ishlash uchun ABA (Amaliy xulq-atvor tahlili) usuli birinchi marta 1963-yilda doktor Ivar Lovaas va uning Kaliforniya universitetidagi hamkasblari tomonidan qo‘llanilgan.

L.B.Fayzliddinova qarashlarida, ABA terapiya tamoyillari, ijtimoiy ko‘nikmalar va kommunikatsiyani rivojlantirish usullari, shuningdek xulq atvor korreksiyasi masalalari haqida tadqiqot olib borgan. U maxsus pedagogika kontekstida ABA yondashuvini tahlil qilgan.

K.S.Lebedinskaya ABA terapiya elementlari bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan psixopedagogik yondashuvlar, xulq atvorni o‘rgatish va ijtimoiy ko‘nikmalarni shakllantirish usullarini o‘rganib chiqqan.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ABA terapiya elementlari bolalarning ijtimoiy moslashuvi, muloqot qobiliyati va xulq atvorini shakllantirishda samarali vosita hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Tadqiqot jarayonida ijobiy mustahkamlash, modellashtirish, takrorlash va individual yondashuv kabi ABA elementlari nazariy jihatdan tahlil qilinadi.

TAHLIL VA NATIJALAR.

Bu usulning mohiyati nima? Uni nima qiziqarli va noyob qiladi? U ASD bilan og‘rigan bolaning xatti-harakatlariga atrof-muhit omillarining ta’sirini o‘rganish va uni o‘zgartirish, ya’ni bu omillarni boshqarish imkonini beruvchi xulq-atvor texnologiyalari va texnikalariga asoslangan. ABA terapiyasi shuningdek, xulq-atvorni o‘zgartirish deb ham ataladi. G‘oya shundaki, har qanday xulq-atvorning oqibatlari bor va bolaga yoqsa, ular uni takrorlaydilar, agar yoqmasa, takrorlamaydilar. Xulq-atvor terapiyasining qiymati 30 yil davomida o‘tkazilgan ko‘plab tadqiqotlar bilan tasdiqlangan. Xulq-atvorni o‘zgartirishning qanday foydalari bor? Ushbu usulni bolalar bilan qo‘llagan mutaxassislar va ota-onalar quyidagi fikr-mulohazalarni bildiradilar: muloqot qobiliyatlari yaxshilanadi; moslashuvchan xulq-atvor normallashadi; va o‘rganish qobiliyati yaxshilanadi. Bundan tashqari, ushbu dastur xulq-atvor muammolari paydo bo‘lishini sezilarli darajada kamaytiradi. Shuningdek, ABA terapiyasi kurslari qanchalik erta boshlansa (afzal maktabgacha yoshda), natijalar shunchalik sezilarli bo‘lishi isbotlangan. ASD bilan og‘rigan bolalar uchun ABA terapiyasi bolalarda ushbu kasallikni yengishga qaratilgan ko'pgina dasturlarning asosidir.

Olimlar amaliy xulq-atvor tahlili tamoyillariga asoslanib, ABA terapiyasidagi og‘ishlarni tuzatishning turli usullarini ishlab chiqdilar. Bu qanday ishlaydi? Ushbu usul yordamida autizm uchun murakkab ko‘nikmalar, masalan, muloqot, nutq, ijodiy o‘yin, ko‘z bilan aloqa, tinglash va boshqalar, alohida kichik harakat birliklariga bo‘linadi. Keyin bu birliklarning har biri bolaga alohida o‘rgatiladi. Oxir-oqibat,

birliklar bitta zanjirga bog‘lanadi, bu esa bitta murakkab harakatni tashkil qiladi. Harakatlarni o‘rganish jarayonida mutaxassis autizm spektri buzilishlari bo‘lgan bolaga vazifa beradi. Agar bola vazifani mustaqil ravishda bajara olmasa, o‘qituvchi ularga ishora beradi va keyin ularni to‘g‘ri javoblar uchun mukofotlaydi, noto‘g‘ri javoblar esa e‘tiborga olinmaydi. Bu ABA terapiyasining asosidir. Ushbu usul bo‘yicha mashg‘lotlar bir necha bosqichlardan iborat.

Birinchi bosqich: Biz oddiy narsadan boshlaymiz. Dasturdagi mashqlardan biri “Tilni tushunish”. Masalan, o‘qituvchi bolaga ma’lum bir vazifa beradi - ulardan qo‘llarini ko‘tarishlarini so‘raydi, darhol ishora beradi (bolaning qo‘lini ko‘taradi) va keyin ularni to‘g‘ri javob uchun mukofotlaydi. Bir nechta urinishlardan so‘ng, bola harakatni so‘ramasdan bajarishga harakat qiladi. Terapevt bolaga yana bir marta shu iborani takrorlaydi va ularning mustaqil ravishda to‘g‘ri javob berishini kutadi. Agar ular to‘g‘ri javob bersalar, lekin hech qanday taklifsiz, mukofot oladilar. Agar bola to‘g‘ri javob bermasa, vazifa ishora bilan yana takrorlanadi. Keyin bola vazifani yana mustaqil ravishda bajarishga harakat qiladi. Mashq bola hech qanday taklifsiz muvaffaqiyatli to‘g‘ri javob berganida tugaydi. Terapevtning vazifasiga bolaning mustaqil javoblarining 90% to‘g‘ri bo‘lganda, yangi vazifa beriladi, masalan, bosh irg‘ash. Vazifalar bir-biridan iloji boricha farq qilishi muhimdir. Yangi vazifa shunga o‘xshash tarzda mashq qilinadi.

Ikkinchi bosqich: Materialni mustahkamlash. Bola ikkinchi vazifani — “boshingizni qimirlatishni” o‘zlashtirgandan so‘ng, mashq yanada qiyinlashadi. O‘rganilgan harakatlar tasodifiy tartibda almashtiriladi: “boshingizni qimirlatmoq” — “qo‘lingizni ko‘tarmoq”, “qo‘lingizni ko‘tarmoq" — “qo‘lingizni ko‘tarmoq” — “boshingizni qimirlatmoq’ va hokazo. O‘rganilgan mashqlarni navbatma-navbat bajarishda bola 90% vaqt ichida to‘g‘ri javob bersa, vazifalar o‘zlashtirilgan hisoblanadi. Uchinchi va undan keyingi vazifalar ham xuddi shu sxema bo‘yicha kiritiladi va mashq qilinadi.

Uchinchi bosqich: Umumlashtirish va mustahkamlash. Bu bosqichda o‘zlashtirilgan ko‘nikmalar umumlashtiriladi. Bola yetarli miqdordagi muhim ko‘nikmalarni (“olmoq”, “bermoq”, ‘bu yerga kelmoq” va boshqalar) o’zlashtirgandan s”ng, e’tibor umumlashtirishga qaratiladi. Mashqlar noodatiy va kutilmagan joylarda (ko‘chada, do‘konda, hammomda) o‘tkazila boshlaydi. Keyin bolaga vazifalarni beradigan shaxs (mutaxassis, ona, dada, bobo, buvi) navbat bilan almashtiriladi.

To‘rtinchi bosqich, yakuniy bosqich. Bir payt bola nafaqat mashq qilib kelgan vazifalarni o‘zlashtiradi, balki yangi vazifalarni mustaqil ravishda tushunishni boshlaydi, endi qo‘shimcha mashq talab qilmaydi. Masalan, ularga bir yoki ikki marta ko‘rsatiladigan “mashqni bajaring” vazifasi beriladi va bu yetarli. Agar bu muvaffaqiyatli bo‘lsa, dastur o‘zlashtirilgan va ABA terapiyasi mashg‘ulotlari endi kerak emas. Bola odatda rivojlanayotgan bolalar kabi atrof-muhitdan ma’lumotni yanada ko'proq o'zlashtira boshlaydi. O‘nlab harakatlar va obyektlarni bo‘lak-bo‘lak o‘rganish va takomillashtirish katta kuch va vaqtni talab qiladi. ASD bilan kasallangan bolada xulq-atvor aralashuvining samaradorligini nima belgilaydi? ABA terapiyasi haftasiga kamida 30-40 soatga bag‘ishlansa, eng samarali bo‘ladi, deb ishoniladi. Ushbu dasturni bola 6 yoshga to‘lmasdan oldin boshlash tavsiya etiladi. ABA terapiyasi katta yoshdagi bolalar uchun ham samarali. U qanchalik erta boshlansa, natija shunchalik yaxshi bo‘ladi.

Usulning kamchiliklari. Afsuski, agar ASD bilan kasallangan bola begonalardan q”rqsa, ABA terapiyasini dastlabki bosqichda qo‘llash mumkin emas. Ota-onalar ishga to‘liq bag‘ishlanish uchun ruhiy va jismoniy jihatdan tayyor bo'lishlari kerak; ish davom etmoqda va mukofot tizimi buzilmaydi. Ishni tanaffus qilish yoki susaytirish tavsiya etilmaydi, chunki bu natijalarga ta'sir qilishi mumkin. Bolaga o'rgatish emas, balki murabbiylik qilish - takroriy takrorlash orqali ko'nikmalar o'rgatilishini tushunish muhimdir. Bu usul bolaning to‘liq itoatkorligini talab qiladi, bunga ba’zan erishish juda qiyin bo'lishi mumkin. Ushbu dasturning borishini kuzatish juda muhim, ammo uyda siz aralashuv rejasiga mos keladigan rivojlanish tizimini yaratishga harakat qilishingiz kerak.

MUHOKAMA (DISCUSSION).

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ABA terapiya elementlari bolalarda xulq-atvor va ijtimoiy ko‘nikmalarni shakllantirishda samarali yondashuvlardan biri hisoblanadi. Xususan, ijobiy mustahkamlash orqali bolalarda kerakli xatti-harakatlarni tezroq o‘zlashtirish kuzatiladi, modellashtirish esa ularni amaliy tarzda takrorlashga yordam beradi.

Materialni bosqichma-bosqich va takroriy o‘rgatish natijasida bolalarda topshiriqlarni tushunish va mustaqil bajarish ko‘nikmalari shakllanadi. Ayniqsa, vazifalarni navbatma-navbat (tasodifiy) berish usuli bolaning faqat yodlab emas, balki tushunib bajarishini ta’minlaydi. Individual yondashuvning qo‘llanilishi har bir bolaning rivojlanish darajasi va ehtiyojlariga mos ta’lim berish imkonini yaratadi. Bu esa ijtimoiy moslashuv, muloqot va kundalik faoliyat ko‘nikmalarining rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Umuman olganda, ABA terapiya elementlarini tizimli va maqsadli qo‘llash bolalarning xulq-atvori va ijtimoiy faoliyatida sezilarli ijobiy o‘zgarishlarga olib keladi.

XULOSALAR VA TAKLIFLAR.

Mazkur maqola jarayonida bolalarda xulq-atvor va ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishda ABA (Applied Behavior Analysis) terapiya elementlarining samaradorligi ilmiy-amaliy jihatdan asoslab berildi.

XULOSALAR

ABA terapiya metodlari bolalarda ijobiy xulq-atvorni shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi;

Salbiy xatti-harakatlarni kamaytirish va ijtimoiy moslashuvni rivojlantirishda tizimli yondashuv yuqori natija beradi;

Rag‘batlantirish (reinforcement) va bosqichma-bosqich o‘rgatish usullari bolalarning o‘quv faoliyatiga qiziqishini oshiradi;

Individual yondashuv asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar bolalarning psixologik va pedagogik rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi;

Ota-onalar va pedagoglar o‘rtasidagi hamkorlik jarayon samaradorligini yanada oshiradi.

TAKLIFLAR.

Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim muassasalarida ABA terapiya elementlarini keng joriy etish;

Pedagoglar uchun ABA metodikasi bo‘yicha maxsus trening va malaka oshirish kurslarini tashkil etish;

Ota-onalar uchun amaliy qo‘llanmalar va trening dasturlarini ishlab chiqish;

Har bir bola uchun individual rivojlanish dasturini (Individual Education Plan – IEP) ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish;

Raqamli texnologiyalar asosida (mobil ilovalar, interaktiv platformalar) ABA mashg‘ulotlarini tashkil etish;

Inklyuziv ta’lim muhitida korreksion-pedagogik yondashuvlarni kuchaytirish.

Bolalarda xulq-atvor va ijtimoiy ko‘nikmalarni shakllantirishda zamonaviy pedagogik yondashuvlar, xususan ABA terapiya elementlaridan foydalanish yuqori samaradorlikka ega. Tizimli, rejalashtirilgan va individual yondashuv asosida olib borilgan mashg‘ulotlar bolalarning nafaqat xulq-atvorini ijobiy tomonga o‘zgartiradi, balki ularning ijtimoiy moslashuvi, muloqot qilish qobiliyati hamda o‘quv motivatsiyasini sezilarli darajada oshiradi. Ota-onalar va pedagoglar o‘rtasidagi hamkorlik muhim omil ekanligini tasdiqladi. Kompleks yondashuv — ya’ni pedagogik, psixologik va ijtimoiy omillarni uyg‘unlashtirish — bolalarning rivojlanishida barqaror ijobiy natijalarga erishish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining inklyuziv ta’limni rivojlantirishga oid qarorlari va farmonlari.
3. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi me’yoriy hujjatlari, 2022–2024-yillar.
4. Alberto P.A., Troutman A.C. O‘qituvchilar uchun amaliy xulq-atvor tahlili – 9-nashr. – Boston: Pearson, 2013.
5. Amerikan Psixiatriya Assotsiatsiyasi. Rivojlanish buzilishlari va ruhiy kasalliklar diagnostikasi (DSM-5) – Vashington, 2013.
6. Hallahan D.P., Kauffman J.M., Pullen P.C. Exceptional Learners: An Introduction to Special Education. – Boston: Pearson, 2015.
7. Leontyev A.N. Faoliyat. Ong. Shaxs. – Moskva, 1975.
8. Miltenberger R.G. Xulq-atvorni o‘zgartirish: prinsiplari va usullari – 6-nashr. – Boston: Cengage Learning, 2015.
9. Rubinshteyn S.L. Umumiy psixologiya asoslari. – Sankt-Peterburg, 2002.
10. Vygotskiy L.S. Pedagogik psixologiya. – Moskva: Pedagogika, 1991.